

УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ В РОЗМАЇТТІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНТАЛЬНИХ ФОРМОУТВОРЕНЬ Й АРХЕТИПІВ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Бондаренко О.В. (м. Запоріжжя)

Анотація

Підвалинами національної культури будь-якої країни є культурно-історичні формоутворення, якими визначається її змістовна та функціональна цілісність й життєздатність. До таких формоутворень слід віднести національна (етнічна) психологія, національна вдача, національний характер, народна пам'ять, національні архетипи, національна мрія, національна ідея, самоврядні потенції української ментальності, соціопсихічні складники українського національного характеру, етнічні "первені" (термін Ю.Липи) й інші. Саме про ці складові української ментальності мова йде в даній статті.

Foundations of national culture of any country are cultural and historical forms, which determine its content and functional integrity and viability. They include national (ethnic) psychology, national disposition, national character, national memory, national archetypes, national dream, national idea, self-governing potencies of Ukrainian mentality, social-psychical components of Ukrainian national character, ethnic "perveni" (term of Y.Lypa) and others. Exactly these constituents of Ukrainian mentality are probed in this article.

Ключові слова

НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ, ІНДИВІДУАЛЬНА ТА СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ, МЕНТАЛЬНІ РИСИ, СПОСІБ МИСЛЕННЯ ТА ПОВЕДІНКИ, СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Вступ

Дослідження національної ментальності України – особливо в соціально-філософському аспекті – є важливою, на сьогодні майже зовсім не дослідженою темою у вітчизняній філософській думці, цікавою теоретичною й практичною проблемою. У визначення сутності української національної ментальності залишається багато нез'ясованого, недослідженого. Важливо зрозуміти, якими є історико-культурні підвалини української національної ментальності, в яких феноменах, національних кодах, архетипах вони постають, як змінювалася наша ментальність протягом історичного розвитку української нації, яких властивостей набувала, яких трансформацій зазнавала.

Мета статті:

Показати взаємозв'язок особливостей сучасної української ментальності з буттєвою структурою історичного розвитку української нації на рівні кодів, архетипів, міфологем національних соціально-культурних простору й процесу, зокрема, в аспекті з'ясування різнобічності такого взаємозв'язку.

Обговорення проблеми

Національна культура – особлива, специфічна для даного народу система надбіологічних способів оформлення тих чи інших видів людської життєдіяльності; сукупність культурних надбань, властивих даному народу. Більшість видів людської діяльності – виробнича, мовна, створення засобів життєзабезпечення, біологічна тощо – типові для всього людства, але в кожній національній спільноті вони оформляються різними, більш чи менш специфічними саме для неї способами, які в сукупності і складають її культуру. Звідси викристалізовується феномен ментальності конкретної нації. Етнолог і філософ Л.Леві-Брюль, історики Ж.Лефевр і Л.Февр, соціальні психологи Й.Мейерсон і З.Барбу, історики Ж. Ле Гофф, Р.Мандру, Ж.Дюбі, теоретик культури Й.Хойзінга, етнолог К.Леві-Стросс, філософ й історик культури М.Фуко, філософ і соціолог Г.Зіммель, соціологи М.Вебер, Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.Парк, Ю.Габермас, П.Бурдьє, Е.Гідденс, Н.Луман й інші – всі вони при вивченні людини в її різноманітних суспільних іпостасях так чи інакше залучали контекст ментального феномену. Ментальність, що ігнорувалася як суспільний феномен та була відсутня як поняття за часів суспільствознавства СРСР, у пострадянський період стала предметом вивчення та широких теоретичних дискусій у працях А.Гуревича, І.Клямкіна, Ю.Качанова, І.Мостової, О.Мелешкіної, О.Страхова, В.Халіпова, В.Колосова й інших. Посеред вітчизняних науковців проблематика ментального та характеристики “суб’єктивної реальності” українського соціуму (тобто, власне, ментального) посідають значне місце в роботах М.Поповича, С.Кримського, Н.Соболевої, Н.Злобіної, В.Храмової, О.Забужко, О.Нельги, С.Римаренка, А.Ручки, О.Донченко, Р.Додонова, І.Старовойта, В.Пилипенка, А.Швецової, Є.Головахи й інших.

На національну культуру сучасного українського суспільства істотно вплинули соціально-історичні й історико-культурні аспекти формування й еволюції засад українського етносу, що стало й підвалинами формування особливостей національної ментальності України. У ментальному феномені слід враховувати не тільки і не стільки особливості психологічних характеристик народу, скільки формоутворення національної свідомості, які відповідають його певному способу життєдіяльності. Національна ментальність не зводиться до чисто психологічного явища, вона має буттєвий статус в історичній практиці народу.

Національна ментальність є структурою, що складається історично. Україна як історична нація (не в контексті “політичної нації”), має специфічну, притаманну саме їй ментальну структуру. Означена ментальна структура є віддзеркаленням складного взаємопроникнення та щільного взаємозв’язку суспільних явищ, що описуються такими термінами соціальних наук, як національна (етнічна) психологія, національна вдача, національний характер, народна пам’ять, національні архетипи, національна мрія, національна ідея, самоврядні потенції української ментальності, соціопсихічні складники українського національного характеру, етнічні “первені” (термін Ю.Липи) й іншими.

Етнічна психологія показує себе через різноманітні якості, норми життя та орієнтації психоспецифічної (отже, ментальної) забарвленості. Поняття “етнічна психологія” головним чином вживається у двох значеннях: а) для визначення особливостей психологічного (психокультурного) життя народу, його типологічних угруповань (типологічних сімей, історико-цивілізаційних спільностей, мовно-культурних спорідненостей, геополітичних груп, расово-географічних типів та інше) та його індивідуальних представників; б) для позначення кола питань, проблем, що мають вивчати соціально-політичні науки (соціологія, соціальна психологія, етнологія, політична географія, соціальна історія та інші) в галузі психології народу, його угруповань та індивідуальних представників [1, с. 39].

В обох випадках йдеться про одне й те саме реальне явище – про психологічне навантаження та психокультурну діяльність конкретної нації в різних сферах суспільного життя народу. Виникнувши в середині ХІХ ст. (Л.Морган, Ч.Дарвін, Д.Гекслі та інші), етнічна психологія спершу вивчала суто психо-культурний тип первісної людини, з другої половини ХІХ ст. вона почала вивчати проблеми духовної творчості певного народу в різних її проявах – господарство, духовна культура, побут, фольклор, наука, сімейно-шлюбні відносини, специфіка форм права та державно-громадського устрою тощо (Л.Морган, Е.Тейлор, М.Максимович, Ф.Енгельс, В.Зомбарт, М.Ковалевський, І.Франко, П.Чубинський й інші). В 30-х рр. ХХ ст. вперше складається єдина, концептуально цілісна школа етнопсихологічних досліджень, у США, на чолі із А.Кардинером (Р.Лінтон, А.Халлоуелл, Р.Бенедикт й інші). З цього часу основний концептуальний акцент в етнопсихологічних дослідженнях робиться на культурно-психологічні особливості індивідуально-групових представників різних народів, розповсюджуючи потім висновки “на екран” всього цього народу (індивідуальна психологія, відображена на екрані цілого народу).

Як об’єктивний духовно-культурологічний феномен, етнічна психологія виявляє себе в тих чи інших соціально-психологічних якостях, психокультурних укладах та нормах життя народу, його психоетнічних та соціопобутових орієнтаціях, а також звичаях та традиціях психоспецифічної забарвленості. Психічне життя різних націй має бути різним, воно не може бути “однаковим”, певна річ існує етнопсихологічна диференціація “мрій та дій” різних народів. Починаючи з 40-50-х рр. ХХ ст., низка дослідників Заходу (Л.Снайдер, А.Мартіні, Г.Момзен, А.Козінг, І.Ганземса та інші) порушили питання про виявлення особливостей соціопсихічного життя національних суспільств сучасності, народів країн світу. Це завдання науки є актуальним і стосовно нинішньої України.

Близьким терміну “етнічна психологія” є поняття “*національна психологія*”, а також ці два поняття щільно, і не раз, перетинаються із поняттям “*національний характер*”. Зв’язок національної психології та національного характеру з ментальним феноменом стає зрозумілим, коли нація вивчається через визначення специфічних комбінацій різних загальнолюдських рис, властивих всім націям.

Національна психологія – це «комплекс взаємопов'язаних та взаємообумовлених рис і якостей національного характеру, почуттів, темпераменту, національних потреб та інтересів, ціннісних орієнтацій і національних стереотипів та інше, що формуються під впливом специфічних матеріальних умов життя, побуту, класових і етносоціальних відносин, екологічного середовища, яке оточує націю» [2, с. 102]. Вже давно доведено наукою та суспільною практикою існування відносно стійких рис психології у різних націй, які ще умовно іменують психічним складом. Національна психологія (або психічний склад нації) стає зрозумілою, коли нації вивчаються через порівняння конкретних явищ культури, соціально-економічного життя, побуту, традицій тощо, внаслідок чого національна самобутність виявляється як визначення специфічних комбінацій тих чи інших, властивих всім націям загальнолюдських рис, принципів, якостей.

Посеред основних чинників, що формують національну психологію, при цьому називають: геопсихічні (вплив природних умов, тобто географічні, геокліматичні параметри існування нації), расові, соціально-історичні, соціопсихологічні (зокрема, соціально-демографічні фактори) та культурно-морфологічні. Етнічно-расові та геопсихічні чинники вважаються такими, що діють переважно на ранніх етапах формування нації. Вони у багато чому визначають міфологічне сприйняття світу та його знакову символіку представниками конкретних націй. Решта чинників формуються, перебувають у процесі розвитку, трансформуються, зникають протягом усієї історії нації. Визначення ментальності має впливати з *осмислення природного середовища* проживання етносу, тобто клімату, ландшафту, розмірів території, особливостей ґрунтів, фауни, флори і таке інше, що зумовлює пізнавальні процеси, стереотипи поведінки людей, форми суспільної свідомості. Зокрема, Н.Коломінський і А.Львовчікіна стверджують, що «український менталітет – це результат відображення специфіки взаємодії українців з природними та геокліматичними умовами існування і співіснування, що склалися історично» [3, 65]. Якщо, наприклад, формування ментальності сучасних американців відбувалося в досить жорстких природних умовах, то це сприяло становленню його як жорсткого прагматика. Природні ж особливості України таких "екстремальних" рис не мали. Навпаки: родючі землі, порівняно м'який клімат, віддаленість від епіцентрів можливих руйнівних землетрусів, буревіїв, повеней чи цунамів, тобто одне з рідкісних місць на земній кулі, де земля щедро винагороджує своїх орачів. Треба лише оброблювати землю, засівати, збирати врожай. Оскільки українська земля – це ніяк не випалена сонцем прерія, то орачів їй майже не бракувало. В українця формується поняття про працю як про традиційний процес, за рідкісним винятком плоди його праці дають йому можливість дожити до нового врожаю. Йдеться лише про особисту заповзятливість, адже питання тільки в тому, скільки людина має землі та скільки в неї сил для її обробітку. Отже, підвищення добробуту в раціональному й дбайливому господарюванні. Радість приносить як процес

праці, так і результати праці. Душа відпочиває в дозвіллі, пісні, дотепному слові, красі оселі й одягу.

Природні умови середовища проживання доповнюються соціокультурними факторами історичного існування нації. В.Огірчук вважає ментальність «інтегральною характеристикою психічного життя людей певного етносу, котра визначає своєрідність бачення цими людьми навколишньої дійсності та зумовлює специфіку форм реагування й поведінки» [4, с. 180]. Ментальність завжди виступає індикатором якості трудового потенціалу народу. Тому механізми впливу на ментальність *соціально-демографічних факторів* є важливими.

Такими факторами є: ті, що пов'язані з рівнем соціально-економічного розвитку суспільства; ті, від яких залежить соціально-демографічний статус і фізичне здоров'я населення; ті, що характеризують соціально-психологічні властивості людей; ті, що визначають творчі здібності людей. В науковій літературі описується така узагальнена структурна модель соціально-демографічних факторів, що впливають на ментальність [5, с. 58]: фактори, що визначають рівень соціально-економічного розвитку суспільства (рівень розвитку продуктивних сил суспільства, статево-віковий склад населення, рівень безробіття в суспільстві, умови для активізації ділової активності, розвиток соціально-побутової інфраструктури); фактори, що характеризують соціально-демографічний статус і фізичний стан населення (стать, вік, сімейний стан, освітній рівень, місце проживання, забезпеченість житлом, соціальне положення, фізичне здоров'я); фактори, що характеризують соціально-психологічні властивості людей (життєві цільові установки, схильності, звички, віросповідання, релігійність, комунікабельність, здатність до адаптації, ступінь лояльності до існуючого політичного устрою, рівень розвитку самодисципліни); фактори, що визначають творчі здібності людей (рівень загальноосвітньої і спеціальної підготовки, спрямованість до освоєння нових знань, нової техніки й технології, економіко-правова та політична інформованість, ділова активність, прагнення до лідерства, спритність, неординарність у прийнятті рішень, наполегливість, здатність до виконання трудових функцій на рівні міжнародних стандартів).

Щільно пов'язаною з національною психологією й мова. Мова як національний генетичний код віддзеркалює національну психологію мислення, через неї можна проникнути в глибинні риси національної ментальності. Залежність психічної, розумової та практичної діяльності людей від мови розуміється як залежність мислення, світогляду і поведінки людей від прийнятих форм слововживання, від природи і характеру мови, якою вони висловлюють свої думки й почуття (у будь-якій суспільній сфері).

Ще на початку XIX ст. В.Гумбольдт сформулював ідею про те, що розходження між мовами є не розходженням в звуках і знаках, а розходженням в світобаченні, що це є проблема соціально-філософського характеру. Виявляючись певної мірою універсальним способом світосприйняття, мова у кожного народу має національну специфіку. У 50-60 рр. XX ст. виникає наука етнолінгвістика, що вивчає мову в її взаємодії з

народом, який говорить на ній. В етнолінгвістиці запроваджується таке поняття як “картина світу” (“мовна картина світу”), що варіює від нації до нації; кожний народ по-своєму сприймає оточуючий його світ, і ця своєрідність сприйняття щільно пов’язана з мовою. Феномен мови, за В.Гумбольдтом, - це сутність й формування духовної сили нації, “національного духу” народу, які визначають її (нації) національний характер. Через внутрішній устрій окремої мови можна побачити своєрідність національного духу та вийти на розуміння самотності життя певного народу. Відштовхуючись від будь-якої мови, можна робити висновки про національний характер. Мова допомагає людині усвідомити дійсність та надає "засоби" для такого усвідомлення, слугує «керівництвом до сприйняття соціальної дійсності» [6, с. 117]. У кожного народу, як культурної спільноти є свій склад мислення, зафіксований в мові, який обумовлює все буття даного народу (включаючи сприйняття природи, правила поведінки, побут, характер) і визначає картину світу, в якій живе цей народ. Мова постає вбудованим у свідомість певним концептуальним каркасом, проходячи яким оточуючий людину світ відповідно трансформується, інтерпретується, сприймається. Рідна мова закладена в людині генетично, мова є національним генетичним кодом.

Щодо національного характеру. Національний характер є органічною складовою ментального феномена, бо, як і ментальність, він інтегрує потік індивідуальних уявлень у цілісне світосприйняття, як і ментальність, він характеризує поведінку суспільства, окремого індивіда, органічно включаючи їх специфічну суб’єктивність в об’єктивний історичний процес.

Національний характер – це спосіб світовідчужання, притаманний національній спільноті. Він виявляється передусім у сукупності соціально-психологічних рис (установок, стереотипів поведінки), які репрезентують ціннісні відношення до світу, традиції, звичаї, принципи життєдіяльності даного народу. Відзначаючись цільністю, національний характер є водночас динамічним утворенням, в якому взаємодіють певні тенденції, часто неоднозначні, вони нерідко продукують достатньо строкату й суперечливу єдність. Спираючись на поняття національного характеру, про англійців, наприклад, кажуть, що вони «люди спокійного розуму» (Х.Ортега-і-Гассет). А М.Гоголь – у статті з історії України – описуючи національний характер українського народу, пише: в ньому «дивовижно зіштовхнулись дві протилежні частини світу, дві різнохарактерні стихії: європейська обережність та азійська безтурботність, простодушність та хитрість, сильне діяльне начало та превеликі лінощі й млість, потяг до розвитку й вдосконалення – і між тим намагання здаватися таким, що зневажає досконалість» [7, с. 67].

Національний характер – це елемент національної психології, що є сукупністю стійких психологічних особливостей людей, які складаються і проявляються в їх діяльності та спілкуванні, обумовлюючи типові для них способи поведінки. Національний характер включає в себе національні почуття, певні погляди та уявлення, смаки і звички, риси характеру, повір’я та забобони, і обов’язково – певні засади, що відтворюють принципи та

механізми життєдіяльності людей. Всі ці компоненти національного характеру складаються у народів протягом значного історичного розвитку. «Національний характер є специфічним поєднанням загальнолюдських рис з конкретними історичними та соціально-економічними умовами існування нації» [3, с. 60]. Національний характер накладає суттєвий відбиток на психічне "обличчя" представників того чи іншого етносу, має значний вплив на долю народу.

Належачи до різних націй, люди різних націй по-різному думають, по-різному почувають, по-різному реагують на ті чи інші явища, по-різному діють (тобто проявляють себе як активну істоту в світі й в суспільстві). Феномен національного характеру належить до суспільно-культурної сфери, він тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народу. Після того, як національний характер встиг скристалізуватися, він звичайно виявляє чималу стабільність. Наприклад, виходячи із уявлень про стабільні риси українського національного характеру, існує точка зору, що в українців сильний індивідуальний й соціальний інстинкт до самопіднесення і малий – до підпорядкування. І звідси походить наш індивідуалізм (а у росіян – навпаки).

Національний характер – це «елемент національної психології, що є сукупністю стійких психологічних особливостей, "націоналів", які складаються і проявляються в діяльності та спілкуванні людей, обумовлюючи типові для них способи поведінки. Включає в себе національні почуття, подекуди неусвідомлені, погляди та уявлення, смаки і звички, риси характеру, повір'я та забобони. Вони складаються у народів протягом значного історичного розвитку» [8, с. 113]. Значна кількість вчених, що працюють в галузі націоналістики, визначають націю як «сукупність людей, пов'язаних спільністю характеру на ґрунті спільності долі». Належачи до різних націй, люди різних націй по-різному думають, по-різному почувають, по-різному реагують на ті чи інші явища. Національний характер є "згустком" національної історії. Згідно з І.Лисяк-Рудницьким, національний характер як явище належить до суспільно-культурної сфери; він тотожний своєрідному способу життя, комплексу культурних цінностей, правилам поведінки та системі інституцій, які притаманні даному народу; після того як кристалізується, він звичайно виявляє чималу стабільність.

Завдяки розумінню національного характеру як соціально-філософської категорії є можливим здійснити своєрідну "персоналізацію" національного суб'єкта у вигляді "ідеального людського типу", який створюється й відтворюється національною культурою, є бажаним для неї і виступає як "людина культури" даної нації – з притаманними їй "типовими" властивостями, прагненнями, поведінкою. "Етнічна психологія", "національна психологія", "національний характер", – якщо феномен ментальності аналізувати через них, – як правило, співвідносяться із таким поняттям, що використовується соціальною думкою, як "національні архетипи" [9, с. 114]. Національні архетипи виступають показниками фундаментальності результатів економічного, соціального і культурного

процесу національних культур, дозволяють оцінювати ті чи інші культурні й суспільні процеси або їх суб'єктів як специфічно національні феномени, отже, надають можливість вивчати змістовні характеристики національної ментальності. Вони характеризують внутрішню логіку розвитку соціокультурних. Феномен архетипу – це погляд на існування людини як на процес перетворення модусів людської присутності в світі на певні форми усвідомленого буття, на певні соціальні конструкції матерії та ідей, на вітальну мережу переплетення матеріального та ідеального.

Національні архетипи – це не стільки “духовні гени” чи “культурні коефіцієнти” нації; вони є певними моделями, алгоритмами, комплексами образів і таке інше, що структурно утворюють певні прототипи (мислення, почувань, світоглядних орієнтирів, діяльності. Вони асоціюють особливе методологічне бачення, їх реконструкція може набувати актуального значення й допомагати оцінювати ті чи інші культурні й суспільні процеси або їх суб'єктів як специфічно національні феномени. А це, в свою чергу, надає можливість вивчати питання розкриття змістовних характеристик національної ментальності.

Наприклад, для української культури є характерним висування на передній план не формалізму розуму, а того, що становить коріння морального життя, “серця” як метафори інтимних глибин душі. Це – архетип “філософії серця”, який розкривається в різних своїх проявах: як принцип індивідуальності та джерело людяності (П.Юркевич), як мікросвіт, вираження внутрішньої людини, що втілює Бога (Г.Сковорода), як шлях до ідеалу і гармонії з природою, світом (Т.Шевченко), як орган надії, передчуття, провидіння (П.Куліш), як ключ до “господарства душі”, її мандрівок у вічність, сферу добра, краси, пуття (М.Гоголь) тощо. Або архетип “Слова”: слово – то не просто мовний засіб, а принцип мовної свідомості нації (Логос – Іларіон, П.Могила; модель світу – Г.Сковорода; «меч духовний» – І.Вишенський, Л.Баранович; навіть як міф), в якому закладене наочне, абстрактне, міфологічне й інші бачення світу; слово є початком вільної думки та вільної людини; а воля, що реалізується у вчинках, діях розкріпаченої особи, є найвищою цінністю в українському менталітеті. Отже, засвоївши на початку своєї історії візантійську культуру, Київська Русь, проте, не сприйняла основний принцип візантизму: панування загального над індивідуальним. Навпаки, в духовній історії України люди завжди були носіями вільного духу (“вогневої душі” козаків тощо), з яких ніхто не бажав бути глядачем світової драми, а тільки її діючим актором. Ця стихія вільної самодіяльності особистості (індивідуалізм як лейтмотив ментальності), без якої не можна було вижити в умовах кордонної цивілізації, що протистояла варварству степових набігів, живила і республіку козаків, і вольницю бурсаків, і вдачу “мандрових дяків”, та ініціативу городян у містах, яким було надано Магдебурзьке право (на такий же розвиток вільної індивідуальності спиралась і кордонна цивілізація піонерів американських прерій, з якої починається історія США).

Відомий англійський мислитель ХХ ст. А.Уайтхед вважав, що розвиток певних цивілізацій визначається не тільки трійцею “Істина – Добро – Краса”,

але й енергією історичної пригоди, яка долає метафізичну відстань між світом мрій та реальністю. До таких націй можна віднести й Україну. Як Античність репрезентують не тільки Платон і Аристотель, а й мандрівки Одісея, новоєвропейську цивілізацію – люди, що здійснювали великі географічні відкриття, так українську цивілізацію – козаки, персонажі високої авантюри (якщо під нею розуміти здатність долати лінійну одноманітність подій буденності, прагу дії). В українському козацтві знаходять віртуозний вираз і національна вдача, і буяння вільної індивідуальності, особистісного завоювання світу, що є архетипічним для менталітету України. Певні елементи усвідомлення цінності особи були навіть з юридичного боку присутні вже в Ярославовій Правді (яка встановлювала штраф за образу жінки і не застосовувала в правовому розумінні смертної кари чи тілесних покарань). В руслі розвитку ідей представницької влади знаходилась і конституція П.Орлика, і демократичний федералізм кирило-мефодіївців ("Книга буття українського народу" та дисертація М.Гулака "Юридичний побут поморських слов'ян"). До цього слід додати традиційну для України XVI-XVII ст. практику самоврядування міст та виборного призначення на церковні посади. Знаменно і те, що в Україні не було такого явища, як "домострой". І те, що "супруга" у мовній свідомості українців позначалась не тільки загальнослов'янським словом "жена" (тобто та, що народжує), а і як "дружина" – віддзеркалює її становище в суспільстві. Архетип вільної індивідуальності, посеред інших архетипічних структур, посідає вагомим місце у цілісній картині національної ментальності.

Як було сказано, серед чинників, що лежать у підвалинах формування національної ментальності, особливе місце посідають *географічні умови* становлення, розвитку та існування певної нації, її культурного середовища. Географічні умови не треба сприймати як необов'язковий елемент цілісної концепції культури. Слід визнати, що географічне розташування країни багато у чому впливає на формування національного характеру, цінностей, позицій і норм суспільства. Як і ментальність кожного народу, українська ментальність укорінена в тому природно-географічному і культурно-історичному середовищі, в якому народ України знаходився з давніх-давен.

Як приклад, природно-географічні умови Японії, – з одного боку, однієї з найбільш густо населених країн світу, з іншого боку, країни, більшу частину якої складають гори, вулкани й інші малопридатні землі, – посилюють такі якості її мешканців, що історично сформувалися, як колективізм, взаємодопомога, почуття обов'язку, вимушеність жити вкупі, в умовах, коли одна людина залежить від іншої. В результаті створювалися передумови перенесення общинних установок на життя у містах. Це дає різку відмінність від західноєвропейських суспільств, де сільський або общинний устрій, почуття приналежності до общини, соціальна спільність, взаємозалежність трансформувались в процесі промислового розвитку й урбанізації в ізольованість індивідуумів, почуття відчуженості особи. Геополітичні умови становлення, розвитку та існування України є досить складними, своєрідними й цікавими. Вони спричинили вагомий вплив на особливості української ментальності.

Архетип "Поля", землі, "рідного краю" в українській ментальності інтегрував практично всі аспекти національного буття – аграрно-виробничий, соціально-історичний та духовно-культурний. Він проходить крізь увесь масив історії української духовності, від язичницьких обрядів землеробства, через християнські цінності та козацькі ідеали вільного хутора, до наукових розробок С.Подолінського і В.Вернадського та соціальних програм сучасних партій України та кон'юнктурних баталій навколо проекту вільного продажу землі. Здається, що саме земля зберігає і передає українцям силу і славу предків, асоціює єднання нації, має особливу енергетику, що впливає на долю та індивідуальність народу (за словами Г.Липинського). Вона виступає певним онтологічним оптимізмом народу, не випадково французький письменник Оноре де Бальзак асоціював Україну з цариною квітів та зелені.

Українському народу притаманні риси, які є характерними для землеробських народів, хоча ще мало місце особливе значення степу у формуванні світогляду українця. Автор "Нарису історії України" Д.Дорошенко поєднував "землеробський" і "кочовий" фактори і в їх взаємодії вбачав специфіку механізмів життєдіяльності українського народу. В.Липинський називав таку ситуацію ситуацією "пограниччя" між "осілим" та "кочовим" елементами, між "цивілізацією плуга" та "цивілізацією степу", ситуацією співіснування "осілої і кочової державності" (О.Пріцак), "боротьбою українського плуга і меча за оволодіння степом" [10, с. 32-33]. Названа обставина в подальшому набула все більш глибокого характеру і нових якісних рис, перетворюючись на феномен питомої ваги соціально-політичних чинників в українській історії. Як результат, українські вчені сформулювати гіпотезу, яка, на їх думку, багато чого пояснює в історії та в сучасному стані України, в характері її народу, і згідно з якою – на відміну від менталітетів народів багатьох інших країн, які в певному розумінні можна назвати класичними, менталітет, як і само буття українського народу, має "некласичний" характер [11]. Особливості суспільного життя в Україні визначалися постійним хитанням, прикордонним життям між народами класичного статусу, "серединним" становищем на перехресті дій різних політичних, соціальних, духовних, військових, торговельних і інших сил. Така "маргінальна" доля України завжди визначала як особливо актуальну проблему її самоідентифікації. Феномен ментальності постає в цьому контексті новими якостями. Практичне вирішення проблеми самоідентифікації відбувалося в історії України як боротьба за національну незалежність – на тлі відстоювання цілісності та самодостатності українського національного духовного життя. Так, на рівні української ментальності вироблявся певний психоповедінковий стереотип, що носив характер не тільки національної, а й соціальної ідеї, а саме – відмінною рисою людей "некласичних" націй науковці називають виразне анархістсько-бунтарське начало у ставленні до громадських інституцій і державницьких структур, а також особиста "буйна воля". Зокрема, феномен козацтва – козак як ідеал вільної людини, борець за суспільне благо та за власну кращу долю.

Урахування цієї обставини дає можливість багато чого зрозуміти в українській ментальності. Науковці до одного із основних складників генетичного коду українського народу відносять так звані *самоврядні потенції української ментальності* [12, с. 134]. Йдеться про здатність навіть за найнесприятливіших умов знаходити різноманітні індивідуальні й громадські форми раціонального господарювання, що є формою боротьби за виживання; про бажання свободи, вільної самодіяльності особистості (не хотіння «знати не хотіла ні царя ні пана», М.Костомаров); про досить високий ступінь громадсько-політичної самоорганізації українського народу (починаючи з вікових часів й далі); про витворення в Україні унікальної народної правосвідомості, яка особливо в сприятливі часи стверджувала право конкретної людини на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання (вічова законотворчість, копні суди, братське судочинство, трансформація магістратських судів у бік звичаєвого права, національно-своєрідний характер земства і таке інше); про здатність до громадсько-політичної творчості “знизу”, потенційну громадсько-політичну творчу енергію українського народу та інше.

Самоврядні потенції української ментальності – невід’ємна частка історичного “образу” українського народу. Вони належать до базових рис українського народу. І, певна річ, вони знаходять своє віддзеркалення в ментальності сучасного українця, в суспільно-політичних реаліях українського сьогодення. Вітчизняними вченими називаються також *соціопсихічні складники українського національного характеру* [13, с. 138]. Вони виводяться із соціопсихічної структури української нації, в якій називають чотири типи: нордійський, понтійський, динарський і остійський. Соціальні типи, що базуються на соціопсихічних складниках українського національного характеру, описані в працях Ю.Липи, О.Кульчицького, В.Липинського, І.Раковського, Р.Ецдика та інших. Наприклад, нордійський тип – це витривалість, правдолюбство, сила волі, пильність, любов до порядку, впевненість у собі, розсудливість; понтійський – творчість натури, закоханість в життя, романтизм, певна нематеріальна духовна енергія, яка формує суспільство; динарський – фізична сила, веселість; остійський – нерішучість, приставання до думки, що визнана усіма, примхливість, праця тільки заради грошей, страх самотності та потяг до колективу. Співвідношення названих чотирьох типів в українській історії змінювалось. Спеціальні дослідження стверджують, що нині 44% українців – динарський тип, 27% – остійський, решта 29% – мішанина цих двох типів і лише незначна кількість понтійського та ще менше нордійського типу [13, с. 138].

За Ю.Липою [14, с. 57], на формування українського національного характеру чинили вплив різні етноси, які протягом тисячоліть жили в Україні, від яких в ньому залишились так звані «первені». Ю.Липа називає чотири складові пракультури, які сформували характер українського народу – трипільський, понтійський, готський та київсько-руський. Трипільська пракультура – залишила у спадок українцям терплячість, мовчазну відвагу, скромність, обережність, наполегливість у досягненні мети та уміння стійко сприймати невдачі, психологію хлібороба і повагу до жінки, до батьків,

родинних звичаїв, демократичний суспільний устрій; понтійська – відважність, заповзятливість, творчий дух, тягу до краси, завдяки ній індивідуалізм українця протистоїть стадності (хоча відданість улюбленій справі спонукає його знаходити партнерів і однодумців, звідки тяга українця до різних спілок, коаліцій, єдностей тощо); давньоукраїнська держава Київська Русь – усвідомлення своїх політичних традицій, дух волелюбності й національної гордості. Нехтувати такими первеннями не можна. Вони виявляються та накладають духовний відбиток на національний характер, на ментальність у тому числі й сучасного мешканця України.

Складна динаміка суспільних змін в новітній Україні вимагає аналізу стимулюючих і стримуючих засад, які виникають на цьому шляху, переосмислення співвідношення матеріального і духовного в життєдіяльності суспільства, з'ясування місця людини в економічних, соціальних, політичних реаліях сьогодення, розуміння сутності процесів, що відбуваються в індивідуальній та соціальній свідомості сучасного громадянина України. Зокрема, такими, що вимагають подальших спеціальних досліджень, постають питання вивчення особливостей трансформації тих, що склалися історично, національних ментальних рис та з'ясування виникнення їх нових сучасних варіацій.

Висновки

1. На завершення можна дійти висновку, що культурно-історичні формоутворення й архетипи, які постають підвалинами національної культури будь-якої країни, визначають її змістовна та функціональна цілісність й життєздатність. Сутнісні характеристики, особливості й закономірності розвитку таких формоутворень української національної історичної духовності багато в чому визначають собою різноманітні прояви ментальності жителя України сьогодні.

2. Український народ, що є нащадком прадавніх культурних традицій, психічно асимілює та синтезує різні культурні традиції мислення, є народом найрізноманітнішого духовного досвіду. В українській національній свідомості відображена ментальна культура, що реалізується у пошуку універсальних засад людського буття, у вільному творчому підході до життя.

3. До культурно-історичних формоутворень української національної ментальності слід віднести національну (етнічну) психологію, національну вдачу, національний характер, народну пам'ять, національні архетипи, національну мрію, національну ідею, самоврядні потенції української ментальності, соціопсихічні складники українського національного характеру, етнічні "первені" (термін Ю.Липи) й інше.

4. Названі культурно-історичні формоутворення української національної ментальності безпосередньо або опосередковано знаходять проявлення та відображення в будь-яких сферах суспільного життя. Вони втілюються та реалізуються у сфері економічної (господарчої), соціально-політичної, культурно-творчої активності людини, формах та механізмах життєдіяльності окремої особи та суспільства у цілому, формують їх ментальність. Особливістю української ментальності є те, що вона

історично й культурно розвивалась як наслідок найрізноманітніших, різнобічних за суттю та проявами національних архетипів.

Перспективи подальших досліджень:

✓ аналіз розмаїття форм та проявів української національної ментальності, законів та принципів внутрішньої логіки розвитку національної духовності від часів давнини до сьогодення;

✓ дослідження механізмів, згідно з якими українська ментальність, як система фундаментальних психологічних рис нашого народу, здатна, при потребі, проявлятися в усіх соціально-економічних, політичних й культурних реаліях буття сучасної України.

Джерела

1. Варзар І. Етнічна психологія (етнопсихологія) // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.

2. Римаренко Ю. Національна психологія // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.

3. Коломінський Н.Л., Львовичкіна А.М. Етнопсихологія українців // Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: Г.В.Щокін, М.В.Попович, М.С.Кармазіна та ін.; За заг. ред. Г.В.Щокіна, М.Ф.Головатого. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.

4. Огірчук В.Г. Традиції та інновації у формуванні українського менталітету // Феномен нації: основи життєдіяльності. – К.: Товариство "Знання", КОО, 1998. – 264 с.

5. Феномен нації: основи життєдіяльності / Р.Д.Додонов, В.О.Ігнатів, І.К.Моїсєєв та ін.; За ред. Б.В.Попова. – К.: Товариство "Знання", КОО, 1998. – 264 с.

6. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Пер. с англ. А.Е.Кибрика. – М.: Прогресс, 1993. – 654 с.

7. Воропай О. Звичаї українського народу. – К.: Мале вид. підприємство "Оберіг", 1991. – Т. 1. – 449 с.

8. Римаренко Ю. Національний характер (точка зору) // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 113.

9. Кримський С. Національні архетипи // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 114.

10. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В двох томах. – Т. 1. – Львів: Глобус, 1991.

11. Кизима В. "Незалежність від" чи "незалежність для"? Маргінальна сутність ментальності України // Віче. – 1993. – № 9. – С. 114-126.

12. Горбатенко В. Самоврядні потенції української ментальності // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 134.

13. Лозко Г. Соціопсихічні складники українського національного характеру // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 138.

14. Лозко Г. Етнічні складники українського характеру (за Ю. Липою) // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 57.

Стаття надійшла 02.02.2008 р.